

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.02.27>

СВОБОДА ПЕРЕСУВАННЯ: ПРОБЛЕМИ КОРЕЛЯЦІЇ ПУБЛІЧНО-ПРАВОВОГО ТА ПРИВАТНО-ПРАВОВОГО ПІДХОДІВ

Міхневич Л.В.,*доктор юридичних наук, професор,
професорка кафедри аграрного, земельного
та екологічного права імені В.З. Янчука**Національного університету біоресурсів і природокористування України
ORCID: 0000-0002-4774-079X*

Міхневич Л.В. Свобода пересування: проблеми кореляції публічно-правового та приватно-правового підходів.

Авторка статті досліджує сутність та природу свободи пересування як інституту, який втілює ідею свободи у праві. Вона доводить, що в Конституції України та в нормах публічного права загалом свобода пересування задекларована як основоположна свобода людини і громадянина. Конкретний зміст свободи пересування розкривається через низку суб'єктивних прав, які визначені в нормах публічного права. Це такі права: право особи на вільне й безперешкодне переміщення в межах території України; право на виїзд з України; право на безперешкодне повернення в Україну громадянина України; право на вільний вибір місця проживання/перебування. При цьому Конституція України проголошує право вільно залишати територію України, але в нормах спеціального закону про «вільний» виїзд з території України не йдеться, а отже спеціальний закон дещо звужує межі свободи пересування.

На відміну від публічного права у нормах приватного права (в Цивільному кодексі України) закріплене право на свободу пересування як суб'єктивне цивільне прав, але не основоположна свобода. Зміст цього права обіймає можливість вільного пересування по території України та право на виїзд за межі території України і безперешкодне повернення (громадян України) в Україну. За нормами цивільного законодавства право на свободу пересування включає також можливість вільно обирати місце перебування, але це стосується тільки неповнолітньої особи. На відміну від публічно-правової концепції свободи пересування її приватно-правова концепція не включає до неї право на вільний вибір місця проживання. Авторка доводить хибність такого підходу та обґрунтовує висновки про те, що, по-перше, право на вільний вибір місця проживання не може існувати без права на місце проживання; по-друге, можливість вільно обирати місце проживання/перебування

має бути включене до змісту права на свободу пересування.

Ключові слова: свобода у праві, права та свободи, права людини, свобода пересування, право на свободу пересування.

Mikhnevych L. Freedom of movement: problems of correlation of public-law and private-law approaches.

The author of the article examines the essence and nature of freedom of movement as an institution that embodies the idea of freedom in law. She proves that in the Constitution of Ukraine and in the norms of public law in general, freedom of movement is declared as a fundamental freedom of a person and a citizen. The specific content of freedom of movement is revealed through a number of subjective rights, which are defined in the norms of public law. These are the following rights: the right of a person to free and unhindered movement within the territory of Ukraine; the right to leave Ukraine; the right to unimpeded return of a citizen of Ukraine to Ukraine; the right to freely choose the place of residence/stay. At the same time, the Constitution of Ukraine declares the right to freely leave the territory of Ukraine, but the provisions of the special law do not mention "free" departure from the territory of Ukraine, and therefore the special law somewhat narrows the limits of freedom of movement.

In contrast to public law, in the norms of private law (in the Civil Code of Ukraine), the right to freedom of movement is enshrined as a subjective civil right, but not a fundamental freedom. The content of this right includes the possibility of free movement on the territory of Ukraine and the right to leave the territory of Ukraine and return (citizens of Ukraine) to Ukraine without hindrance. According to the norms of civil legislation, the right to freedom of movement also includes the ability to freely choose a place of residence, but this applies only to a minor. The author proves the fallacy of this approach and substantiates the conclusions that, firstly, the right to freely choose

a place of residence cannot exist without the right to a place of residence; secondly, the possibility to freely choose the place of residence/residence should be included in the content of the right to freedom of movement.

Key words: freedom in law, rights and freedoms, human rights, freedom of movement, right to freedom of movement.

Постановка проблеми. Фундаментальною цінністю у праві є свобода, яка втілює автономію особи, що передбачає вивільнення її від обов'язкових дій зовні й її самостійність щодо прийняття рішень стосовно власних дій [1, с. 25]. Змістова характеристика свободи розкриває цю категорію у широкому та вузькому сенсі. У природно-правовому (широкому) сенсі – це можливість вибору, надана людині природою, а в позитивному (вузькому) – це принцип, який визначає межі свободи, юридично характеризує її, обумовлює процеси становлення і розвитку особи, суспільства, держави, за допомогою права визначає гарантії свободи [2, с. 172]. Свободу слід розуміти, як можливість особи обирати та діяти за власною ініціативою. Свобода є правовою цінністю, а цінністю у праві є те, що є значущим, важливим для людини й суспільства, зумовлює позитивне ставлення і повагу [3, с. 42]. Свобода є одним із основоположних принципів права, вона виступає основою для захисту прав і свобод людини, розвитку демократії та громадянського суспільства.

Закон визначає свободу як стан, за якого особа у змозі здійснювати свої основні права без неправомірного втручання. Свобода тісно пов'язана з правами, але важливо при цьому, що вона означає можливість вибору, а не конкретно визначені права [4, с. 29]. Попри це поняття свободи поступово почало вживатися як синонім суб'єктивного права. Однак якщо мова йде про свободу, передусім передбачається заборона її обмежувати чи заперечувати; ця заборона стосується невизначеного кола осіб, які зобов'язані цю свободу поважати [5, с. 46-47]. Тоді як у разі, коли йдеться про суб'єктивне право, то припускається наявність конкретного суб'єктивного обов'язку, що відповідає цьому праву, та суб'єкта цього обов'язку.

Це видається важливим, адже в конституційному законодавстві ужито словосполучення «право на свободу». З одного боку, це мало б свідчити про тотожність змісту понять «свобода» та «суб'єктивне право», проте за такого підходу немає сенсу у їх використанні як двох елементів правового статусу особи. На користь такої думки свідчать і самі назви базових міжнародно-правових актів у галузі прав людини, передусім Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [6].

Одним із інститутів, який втілює ідею свободи, є інститут свободи пересування, проблематика якого істотно актуалізується в умовах правового режиму воєнного стану в Україні. Питання щодо обмежень права на свободу пересування саме громадян України, як зазначають науковці [7, с. 160], неодноразово було предметом розгляду в Європейському Суді з прав людини. Сьогодні вже налічується понад 20 рішень Європейського Суду з прав людини щодо порушень Україною ст. 2 Протоколу № 4.

Проте в правовій теорії досі спірним залишається питання: слід відносити свободу пересування до конституційних прав чи до свобод людини? З позиції одних учених, за змістом – це суб'єктивне право особи, а не свобода [8]. На думку інших правників, свобода пересування належить до категорії свобод, адже ця можливість може здійснюватися і без участі держави [9, с. 45]. Очевидно, що дискусії з цього питання зумовлені термінологічною невизначеністю в національному законодавстві та в міжнародних стандартах.

У контексті свободи пересування ідентичність чи відмінність понять «свобода пересування» та «суб'єктивне право на свободу пересування» має значення для визначення питання, який саме з цих елементів входить до правового статусу особи? Поряд із цим науковий та практичний інтерес становить питання про особливості публічно-правового та приватно-правового регулювання свободи пересування, оскільки відповідне право передбачене і в конституційному, і в цивільному законодавстві.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика, пов'язана з правом на свободу пересування досить активно досліджується в роботах сучасних науковців у галузі юриспруденції. Предметом вивчення в цих працях є: свобода пересування в концепції праворозуміння (Є. Грищенко, Ю. Миколаєнко та ін.), свобода пересування у Європейському Союзі та практиці Європейського Суду з прав людини (О. Кохановська, І. Гарбо, Н. Мушак, О. Малиновська, О. Поліванова та ін.), свобода пересування як цінність у праві (Н. Бондар, О. Донченко, М. Осядло та ін.), обмеження свободи пересування (В. Гецько, Ю. Ірха, С. Кузніченко, С. Прудивус та ін.). При цьому залишилися поза увагою науковців питання щодо особливостей концепції права на свободу пересування в різних галузях права, передусім конституційного та цивільного. Пошук відповіді на це питання і є **метою** нашої праці.

Виклад основного матеріалу. Свобода пересування є одним із фундаментальних прав громадян ЄС. Договір про функціонування Європейської Спільноти 1957 р. встановлює громадянство ЄС та право його громадян на віль-

не пересування і проживання на території держав-членів ЄС. Окремий розділ IV «Вільне пересування осіб, послуг та капіталів» визначив засади вільного пересування громадян у межах ЄС [10]. Отже на рівні ЄС свобода пересування проголошена установчими документами, вона також регулюється поточним правом ЄС, що розвивається практикою Європейського суду з прав людини. У межах ЄС свобода пересування ґрунтується на інтеграції як основі формування внутрішнього ринку; вона усуває перепони для вільного пересування й проживання в межах сукупної території держав-членів ЄС громадян ЄС та інших осіб, визначених у нормативних актах ЄС. Можна вважати, що у цьому разі йдеться про суб'єктивне право, адже на держави, які є членами ЄС, покладається низка кореспондуючих обов'язків, спрямованих на забезпечення цього права.

Свобода пересування в ЄС охоплює комплекс прав громадян і членів їхніх сімей на вільне проживання, пересування, працевлаштування, на економічну діяльність і використання соціальних прав у кожній державі ЄС, незалежно від державної належності цих осіб. Це стосується і найманих працівників, економічно пасивних осіб (студентів і подібн.), а також громадян тих третіх держав (членів їх сімей), які на основі угод, укладених їхніми державами з ЄС та державами-членами ЄС, мають у сфері свободи пересування права, які еквівалентні правам громадян ЄС [11].

В Україні свобода пересування забезпечується нормами Конституції України (ст. 33), Загальної декларації прав людини (ст. 13), Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (ст. 12), Протоколу № 4 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, спеціальними законами, як-от: Закон України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» [12], Закон України «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України» [13] та ін.

Положення ст. 33 Конституції України гарантують кожному, хто перебуває на території України на законних підставах, *свободу пересування, вільний вибір* місця проживання. При цьому ні свобода пересування, ні можливість вільного пересування не обрамляються у тексті Основного Закону в суб'єктивне право. Але коли йдеться про можливість залишити територію України та повернутися на територію України, законодавець оформляє її у відповідне суб'єктивне право, закріплюючи у зазначеній статті Конституції України *право* вільно залишати територію України (за винятком встановлених законом обмежень) та декларуючи для громадян України неприпустимість позбавлення *права* повернутися в Україну в будь-який час.

За змістом правовідносин слід розуміти, що право залишити територію України (чи повернутися) охоплюється розумінням свободи пересування. Це знаходить своє підтвердження і в ст. 1 Закону України «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України», яка проголошує право кожного громадянина України виїхати з України (за винятком встановлених законом випадків), а також право в'їхати в Україну, у чому громадянин України за жодних умов не може бути обмежений. Помітно при цьому, що на відміну від ст. 33 Конституції України, яка проголошує право *вільно* залишати територію України, у нормах спеціального закону про «вільний» виїзд з території України не йдеться, тож цей Закон помітно звучує межі свободи пересування.

Водночас, рівнозначним до «свободи пересування» у тексті ст. 33 Основного Закону задекларовано «вільний вибір місця *проживання*». Звідси постає питання, чи охоплюється ця можливість змістом поняття «свободи пересування»? Логічне і системне тлумачення змісту ст. 33 Конституції України дає підстави для висновку, що можливість вільного пересування та можливість вільного вибору місця проживання є самостійними конституційними свободами. Проте для остаточного висновку слід звернутися до аналізу спеціальних норм, які розкривають зміст свободи пересування.

У Законі України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання», по-перше, прямо зазначено, що свобода пересування – це «*право* громадянина України» (іноземця, особи без громадянства), тобто йдеться про суб'єктивне право. Відповідно до ст. 3 цього Закону *свободу пересування* мають особи, які перебувають в Україні на законних підставах; конкретизуючись у суб'єктивному праві вона полягає у можливості особи за своїм бажанням вільно й безперешкодно переміщатися по території України у будь-який спосіб, у будь-якому напрямку, у будь-який час. Обмеження такого права можуть встановлюватися законом. По-друге, у тексті Закону використовуються терміносполучення «свобода пересування» та «право вільно й безперешкодно переміщатися», з чого можливий висновок, що йдеться про основоположну свободу (пересування) та суб'єктивне право (на вільне й безперешкодне переміщення). По-третє, за цим Законом право на вільне й безперешкодне переміщення по території України та право на вільний вибір місця проживання чи перебування є самостійними правами. Такий висновок підтверджує і зміст ст. 12 та ст. 13 цього Закону, адже питанню обмеження свободи пересування та вільного вибору місця проживання законодавець присвятив окремі статті.

Право на вільний вибір місця проживання чи перебування зазначений Закон трактує як

можливість вибору особою адміністративно-територіальної одиниці, де вона хоче проживати або перебувати. При цьому місцем *проживання* Закон визначає житло (з конкретною офіційно визначеною адресою), в якому особа проживає. Місцем проживання визнаються також апартamenti (крім готелів), кімната, інший об'єкт нерухомості, придатний для проживання в ньому, заклад для бездомних або інший надавач соціальних послуг (із проживанням), соціально-медична стаціонарна установа, інший заклад соціальної підтримки (чи догляду), де фізична особа отримує соціальні послуги. Тоді як місцем перебування визначене житло, спеціалізована установа для бездомних, інший надавач соціальних послуг (із проживанням), де особа, що отримала в Україні довідку про звернення за захистом, проживає строком менше, аніж шість місяців на рік чи отримує соціальні послуги. Таким чином місце перебування визначає тимчасове (строком до шести місяців) місце мешкання особи.

У результаті постає питання, як співвідносяться свобода пересування та право на вільний вибір місця проживання (перебування)? Враховуючи етимологічне значення термінів «пересування», «переміщення», «проживання», «перебування», слід розуміти, що можливість вільного пересування в межах певної території є немислимою без можливості вибору місця осілості (більш чи менш тривалої). Адже, враховуючи людську природу та сучасний спосіб життя цивілізованого світу, як правило, перше (вільне пересування) завжди є передумовою другого (осідання у певному місці для проживання), а друге є наслідком першого та водночас передумовою для подальшого пересування.

Таким чином за публічно-правовою концепцією свобода пересування є основоположною свободою та обіймає комплекс конкретних правових можливостей (суб'єктивних прав): право на вільне та безперешкодне переміщення на території України; право на вільний виїзд з території України та в'їзд в Україну; право на вільний вибір місця проживання (перебування). Право на вільне й безперешкодне переміщення в межах території України та право на вільний виїзд з території України визначені в законі як самостійні конституційні права особи.

Водночас, категорією приватного права є право на свободу пересування. Воно фігурує як одне із особистих немайнових прав, які забезпечують соціальне буття фізичної особи, у ст. 313 ЦК України, яка присвячена саме цьому праву. У частині 1 ст. 313 прямо зазначено, що фізична особа має *право* на свободу пересування, з чого слідує висновок, що у сфері цивільно-правових відносин це є суб'єктивне цивільне право. Однак, за традиційною цивілістичною теорією для кожного суб'єктивного права є такий, що коре-

люється з ним суб'єктивний обов'язок. Враховуючи те, що йдеться про цивільні правовідносини у цьому випадку слід мати на увазі той факт, що всі особисті немайнові права фізичної особи, про які йдеться в книзі другій ЦК України, є абсолютними цивільними правами, де на стороні суб'єкта обов'язку – невизначене коло зобов'язаних осіб; їх обов'язок має пасивний характер і полягає в утриманні від створення перешкод для здійснення особою свого суб'єктивного права.

На рівні цивільно-правової доктрини право на свободу пересування визначається як особисте немайнове право фізичної особи, котре забезпечує їй можливість вільно, на власний розсуд, у будь-який спосіб, у будь-якому напрямку та в будь-який час пересуватись по території України, вільно виїжджати й безперешкодно повернутися в Україну (за винятком встановлених законом обмежень) [14, с. 464]. Це визначення відповідає законодавчому рішення. Помітно при цьому, що ст. 313 ЦК України, яка має назву «Право на свободу пересування» за змістом обіймає можливість: вільного пересування в межах території України; вибору місця *перебування* (для неповнолітньої особи); виїзду за межі території України; безперешкодного повернення в Україну (для громадян України).

Право на свободу вільного самостійного пересування та вибір місця *перебування* на території України має фізична особа, яка досягла віку чотирнадцяти років (ч. 2 ст. 313), а до досягнення цього віку таке право реалізується за згодою законних представників малолітньої особи – батьків/ усиновлювачів, опікунів – та в супроводі цих осіб або осіб, які ними уповноважені. Право на вільний самостійний виїзд за межі території України фізична особа має з моменту досягнення шістнадцяти років; до досягнення цього віку таке право вона реалізує лише за згодою батьків/ усиновлювачів, піклувальників і в супроводі цих осіб або осіб, які уповноважені ними, крім випадків, передбачених законом.

Відмінність підходу, який втілює ст. 313 ЦК України, від публічно-правової концепції свободи пересування є очевидною. По-перше, у нормах цивільного законодавства йдеться виключно про суб'єктивне право, а не про основоположну свободу, як у нормах конституційного законодавства. По-друге, за цивільним законодавством це право на свободу пересування, тоді як у нормах публічного права – це право на вільне й безперешкодне переміщення по території України. По-третє, у приватноправових відносинах право на свободу пересування обіймає своїм змістом і такі права, які в нормах публічного права визначені як самостійні. По-четверте, ст. 313 ЦК України виключає зі змісту права на свободу пересування можливість віль-

ного вибору місця проживання/перебування; в ній ідеться про можливість вибору місця перебування виключно неповнолітньою особою. Що пов'язане, очевидно, з тим, що місце проживання неповнолітньої особи пов'язується з місцем проживання її батьків (одного з них), проте це питання хоч і заслуговує окремого вивчення, не є предметом нашої уваги. Інша справа, що якщо саме в розрізі права на свободу пересування за неповнолітньою фізичною особою визнана можливість вільно обирати місце перебування, то безумовно така можливість не може не належати і повнолітній фізичній особі.

Щодо вільного вибору місця *проживання*, то за приватно-правовою концепцією він є елементом самостійного цивільного права – права на місце проживання, що закріплене у ст. 310 ЦК України. Натомість Конституція України саме такого права не декларує, але визначає право на вільний вибір місця проживання. Тож постає питання про співвідношення права на місце проживання із правом на вільний вибір місця проживання та з правом на свободу пересування.

Відповідно до ст. 310 ЦК України зміст права на місце проживання полягає у можливості фізичної особи мати місце проживання, вільно його обирати та змінювати (за винятком передбачених законом випадків). Отже право на місце проживання є ширшим, за змістом аніж право на вільний вибір такого місця й охоплює його своїм змістом.

За логікою речей можливість вільно обирати місце проживання передбачає можливість мати місце проживання як таке; без права на місце проживання право на його вільний вибір виглядає необґрунтованим. А право вільного пересування уявляється неповним без існування права на місце проживання. Так, сам процес пересування фізичної особи передбачає її переміщення від одного місця (проживання/перебування) до іншого. Враховуючи це, конструкція ст. 313, яка пов'язує свободу пересування з можливістю вибору місця перебування неповнолітньою особою, але не згадує вільного вибору місця проживання/перебування як такого, видається вразливою. Для виправлення ситуації варто доповнити частину першу ст. 313 ЦК України словами «вільний вибір місця проживання (перебування)». Такі зміни узгодили б приватно-правову концепцію права на свободу пересування з публічно-правовою.

Врешті, залишається невирішеним питання про певну невідповідність між цивільно-правовим та публічно-правовим трактуванням права на свободу пересування, а також про співвідношення понять свободи пересування та права на свободу пересування. Щодо першого питання зазначимо, що ідея свободи пересування в публічному та в приватному праві перебуває на

різних категорійних щаблях. Так, у публічному праві задекларована основоположна свобода пересування; а право на вільне й безперешкодне переміщення по території України визначене як однопорядкове поряд із правом на вільний виїзд за межі території України (та повернення), а також із правом на вільний вибір місця проживання/перебування. Тоді як в приватно-правовому вимірі визначене право на свободу пересування, яке обіймає своїм змістом інші згадані права.

Імовірно такі відмінності зумовлені відсутністю у приватному праві аналогічного до конституційного виміру поняття «основоположних свобод», які надаються поряд із правами. Якщо суб'єктивні права є забезпеченими законом конкретними можливостями, то свободи – це неконкретизовані в поєднанні з законом права можливості, які надаються і реалізуються в межах між суб'єктивним правом та встановленим для фізичних осіб загально правовим концептом – дозволено все, що прямо не заборонено законом.

У пошуках аналогів цього поняття в рамках приватноправового розуміння, на нашу думку, доцільно звернутися до Рішення Конституційного Суду України у справі про охоронюваний законом інтерес [15]. У Рішенні визначено поняття охоронюваного законом інтересу – це простий легітимний дозвіл, що зумовлений загальним змістом об'єктивного права і прямо не опосередкований у суб'єктивному праві; він є самостійним об'єктом судового захисту й інших засобів правової охорони. Як зазначено в Рішенні інтерес означає не юридичну можливість, а прагнення до користування конкретним благом у межах правового регулювання. Звідси ми можемо дійти висновку, що у цивільно-правовому розумінні всі можливості щодо свободи пересування, які не охоплені змістом *права* на свободу пересування, можуть захищатися як охоронюваний законом інтерес.

Висновки. Проголошена в нормах публічного права свобода пересування належить до категорії основоположних свобод та охоплює своїм змістом: право особи (людини) на вільне й безперешкодне пересування в межах території України; право на вільний виїзд з України та вільний (для громадян України) в'їзд в Україну; право на вільний вибір місця проживання/перебування. З метою узгодження приватно-правової концепції з публічно-правовим підходом зміст особистого немайнового права на свободу пересування слід доповнити можливістю вільного вибору фізичною особою місця проживання/перебування. Правові можливості, які не входять до змісту суб'єктивного права на свободу пересування, але охоплюються концептом свободи пересування, можуть захищатися у приватному праві як охоронюваний законом інтерес.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загальна теорія права: посібник. Д.В. Лук'янов, С.П. Погребняк, В.С. Смородинський; за заг. ред. О.В. Петришина. Харків: Право, 2019. 172 с.
2. Осядло М.В. Свобода як цінність права (теоретико-правовий аспект): дис. канд. юрид. наук. Київ, 2016. 202 с.
3. Загальна теорія права: підручник. [О.В. Петришин, Д.В. Лук'янов, С.І. Максимов, В.С. Смородинський та ін.]; за ред. О.В. Петришина. Харків: Право, 2020. 568 с.
4. Бондар Н.А. Міщенко М.С. Свобода як правова цінність: природа та особливості. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2023. № 5. С. 26–30.
5. Донченко О.П. Свобода як категорія права (герменевтичний аспект). *Актуальні проблеми держави і права*. Вип. 50. С. 45–50. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2009_50_10.
6. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17 липня 1997 р. Законодавство України. Офіційний веб-сайт Верховної ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
7. Кохановська О.В. Проблеми реалізації права на свободу пересування в Україні і практика Європейського Суду. *Часопис цивілістики*. 2015. Вип. 18. С. 157–163.
8. Голубка І.І. Право на свободу пересування: окремі теоретико-правові аспекти. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 5. С. 58–61. URL: http://www.pap.in.ua/5_2015/18.pdf.
9. Конституційне право України. Академічний курс: підручник: у 2-х т. / за ред. В.Ф. Погорілка. Київ, Юридична думка, 2006. Т. 2. 800 с.
10. Договір про функціонування Європейської Спільноти: Договір, Міжнародний документ від 25 березня 1957 року. Законодавство України. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017.
11. Гарбо І. Свобода пересування особи як складова системи цінностей в Європейському союзі. *Європейські історичні студії*. 2019. № 14. С. 6–14.
12. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні: Закон України від 11 грудня 2003 р. Законодавство України. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1382-15#Text>.
13. Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України: Закон України від 21 січня 1994 р. Законодавство України. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3857-12#Text>.
14. Стефанчук Р.О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): монографія. Київ: КНТ, 2008. 626 с.
15. Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень ч. 1 ст. 4 Цивільного процесуального кодексу України від 1 грудня 2004 року. Законодавство України. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04#Text>.